

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/384892784>

İUDAİZMİN TARİXİ, İNANCLARI VƏ TƏRİQƏTLƏRİ

Method · June 2023

DOI: 10.13140/RG.2.2.25280.34561

CITATIONS

0

READS

13

1 author:

Aladdin Malikov

Azerbaijan National Academy of Sciences

203 PUBLICATIONS 53 CITATIONS

SEE PROFILE

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
GƏNC ALİM VƏ MÜTƏXƏSSİSLƏR ŞURASI

GƏNC TƏDQIQATÇI
Elmi-praktiki jurnal

IX

2023
№ 2

Bakı – 2023

İCTİMAİ ELMLƏR

İUDAİZMİN TARİXİ, İNANCLARI VƏ TƏRİQƏTLƏRİ

Ələddin Mehman oğlu Məlikov
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
E-mail: aladdin.malikov@mail.ru

Dünyada çoxlu sayda dinlərin olduğu aydındır. Sözügedən dinlər öz növbəsində monoteist və politeist olmaqla iki hissəyə bölünür. Din tarixçiləri dinin təkamül nəticəsində Təktanrılı dinə çevrilməsi fikrini irəli sürsələr də, ilahiyyətçi alimlər dinin bəşər övladının ilk yarandığı gündən, təktanrılı olduğunu və sonradan tarixi zaman kəsimində çoxtanrılı dinlərin meydana gəldiyi fikrini deyirlər. Lakin biz bu məqalədə dinlərin necə yaranması məsələsini deyil, əsasən 3 monoteist dinin birincisi olan Yəhudilik dininin tarixinə qısa nəzər salacağıq. Bu qısa araşdırma zamanı onların inanc əsasları, müqəddəs kitabları, peyğəmbərləri və s. mövzulara da toxunulacaqdır.

Yarandığı dövrdən günümüzdə qədər bir çox tarixi mərhələlər keçmiş bu dinin qədim kökləri vardır. Bu keşməkeşli yolda Yəhudilik dini həm özündən əvvəl mövcud olmuş politeist dinlərdən və həmçinin özündən sonra meydana gələn Xristianlıq və İslam kimi monoteist dinlərdən təsirlənmişdir. Tədqiqatçıların nəzərinə əsasən bu təsirlər Yəhudiliyin müqəddəs kitablarında öz əksini tapmaqdadır. Bir milli din olan Yəhudiliyin özünəməxsus tanrı anlayışı və inanc əsasları vardır. Özlərini Tanrının varisləri, övladları adlandıran bu xalq öz fikirlərini isbat etmək üçün müqəddəs kitablarına istinad edir və bu kitabı dəlil, sübut olaraq göstərir. Digər monoteist dinlərdə olduğu kimi Yəhudilik dininin inanc sistemində də, qurtuluş, axirət, son qurtarıcı, cəza və mükafat kimi məsələlər yer almaqdadır.

***Açar sözlər:** Təktanrılı dinlər, Yəhudilik, Tövrət, Tanax, Səddukilər, Fəriseylər, Yerusəlim, İohanan ben Zakkay.*

GİRİŞ

İudaizm (Yəhudilik) Hz Musa (ə) peyğəmbərin İlahi tərəfindən gətirdiyi dindir. Müqəddəs kitabları Tövrət, yaxud Əhdi-ətiq, əslində israil oğullarının tarixindən başqa bir şey deyildir. “Onlar ən qaranlıq günlərində, Tövrətə ümid qaynağı və mənəviyi kimi baxmışlar” [3]. Müsəlmanların müqəddəs kitabı sayılan Quranda İudaizmə çoxlu istinadlar vardır. Əlbəttə bu istinadların hamısı məqbuliyyət xarakteri daşımır. Lakin həzrəti Süleyman, Yəqub, Yusif, Musa və digər mövzular barədə təfəssilatlı nümunələr yer alır. Hətta Quranda ən çox adı çəkilən peyğəmbər həzrəti Musadır. Quranda İudaistlər haqqında çoxlu yerlərdə nümunələr və misallar olsa da, maidə surəsinin səksən ikinci ayəsində bir sıra istimamətlər öz əksini tapmışdır [1].

İudaizmin əsas əhkamları

İudaizmin əsas əhkamları aşağıdakılardır:

- Vahid Allah “Yəhvə”, “Yəhova”, “Yaqveyə” və ya “İyeqovaya” inam; İlk vaxtlar ona bir qəbilə Allahı, sonralar yəhudilərin milli Allahı kimi sitayiş edirdilər; O, kainatın yaradıcısı, “öz” xalqı, İsrailin taleyini həll edən Allah sayılır;
- Tövrətin (Qanunun) müqəddəsliyinə etiqad;
- Onun qiyamət günü gələcəyinə və o dünyada mükafat verəcəyinə inanc;
- Ölülərin diriləcəyinə və qiyamətdən öncə “Messiya” və “Maşiyə”nin (Allah tərəfindən göndərilən xilaskarın) zühuruna inam.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, “qədim yəhudilər Tövrətin əmrlərini yerinə yetirməyi vəzifədən daha çox zövq halına gətirmişlər” [4].

İudaizmin mahiyyəti

İudaizm dini eramızdan əvvəl I minillikdə yaranmağa başlamışdır. Ərəbistan yarımadasında və ətrafda yaşayan köçəri qəbilələrin inam və ayinləri, həmçinin e.ə. II minillikdə qədim yəhudilər Fələstini istila edənədək burada yaşayan əkinçi əhalinin adət-ənənə və ayinləri olmuşdur. Allahın insanlarla bağladığı əhdlər (müqavilələr) İudaizm dinində mühüm yer tutur. Tövratda qeyd edilir ki, Allah ilk əhdini Hz. Nuh (ə) və onun nəslilə bağlamış və bu müqaviləyə təminat etibarını üçün Allah yerə göy qurşağı göndərmişdir. Allah ikinci əhdi isə Hz. İbrahim (ə)-lə (Avraamla) bağlamışdır. Bu müqavilə münasibəti ilə “bütün Kənan torpaqlarını əbədi mülkiyyət” şəklində ona, habelə onun nəslinə vəd edərək, sünnət ayinini yerinə yetirmək şərti qoymuşdur. Həmçinin Tövratda nəql edilir ki, Allah üçüncü əhdini Sina dağında Hz. Musa (ə) ilə bağlayıb, ona on fərman verib və bununla əlaqədar olaraq, şənbə gününü müqəddəs və əziz gün elan etmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Allahla insanlar arasında müqavilə ideyası (əhd) qədim dövrlərdə geniş yayılmışdır.

İudaizmin ayinləri

İudaizm dini əhdləri əsas tutaraq, dindarlara bir çox ayinlər, dualar, oruc və bayramlara riayət etmələrini tapşırır. Tövrat beş kitabdan ibarətdir. Bu beş kitab və ya qanunda təsbit olunmuş 613 əhdi, yəhudilərin doğulan gündən ölənədək yerinə yetirmələri vacibdir. İudaizm öyrədir ki, hər bir dindar şəxs bütün həyatı boyu bu əhdləri yerinə yetirməlidir. Bu vasitə ilə o həqiqətdə özünə cənnəti təmin edir. Dindarın hər bir işi sübh tezdən, yemək yedikdən, su içdikdən sonra Yəhovaya dua ilə başlamalıdır. Ümumilikdə yəhudilik dinində çoxlu dini ayin və qaydalar mövcuddur. Yəhudi ilahiyatçıları dünya haqqında Tövratda müasir elmi ixtiralarla uzlaşmayan təsəvvürlərin elmi tənqidilə qarşılaşsalar belə, onu təbliğ etməkdən çəkinmirlər. Hətta, İudaizmin “etik” cəhətlərini ön sıraya çıxarmağa çalışır və Əhdi-ətiqdəki əxlaqi müddəaların “ümumbəşəri” xarakter daşdığını vurğulayırlar. Lakin aydındır ki, Tövratda bu kimi nəsihətlərlə yanaşı, Yəhovənin intiqamçı olması və cəza verəcəyi haqqında da hekayətlər mövcuddur. Nümunə üçün, Tövratda Yəhovənin qoyduğu qaydaları azacıq da olsa pozan adamları Yəhovənin əbədi əzaba məhkum etməsi haqqında hekayətlər də var. Yəhudi filosofları “Etik yəhudilik” deyilən əxlaq mahiyyətli nəzəriyyəni daha çox qabardırlar. Bu əxlaq, zəhmətkeşləri məhəbbət bəsləməyə çağırır, insanda itaətkarlıq hissələrini, yəni onların Allah qarşısında itaətkar qullar olması üçün zəruri sayılan hissələri möhkəmləndirir. Digər dinlər kimi yəhudilik də ictimai formada yetişib, cəmiyyətin həyat şəraitində təşəkkül tapmışdır. Bir sıra dini etiqadlar və ayinlər tarixi inkişaf prosesinin gedişində və qədim yəhudilərin mübarizəsi nəticəsində meydana gəlmiş yəhudi dini, sistemli şəkildə formalaşmışdır. Dini etiqadların və ayinlərin xüsusi mühafizəkarlığı nəticəsində, qədim yəhudilərin bir çox təsəvvürləri, ayinləri və bayramları hal-hazırda da qalmışdır. Bəzi hallarda bunlar zaman və məkan etibarilə yeni və yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq bir qədər dəyişmiş və yenidən formalaşdırılmışdır.

Qədim yəhudilərin tarixi və dini

İudaizm ən qədim tarixə malik din kimi, öz inkişafında başqa ibtidai-icma ayinlərinin keçdiyi tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Qədim yəhudi qəbilələrinin dini haqqında ilk və dürüst məlumat eramızdan əvvəl 1500-cü illərə, yəni bu qəbilələrin Ərəbistan səhrasında yaşadıkları dövrə təsadüf edir. Tövratın ilk kitablarında qədim köçəri yəhudilərin müxtəlif səbəblərdən başqa bədəvi qəbilələrlə toqquşmaları haqqında məlumatlar da yer almaqdadır. Tövratın ilk kitablarında adları çəkilən qədim yəhudi köçəriləri haqqında yerli şərait, əkinçilik və s. üzündən başqa bədəvilərlə toqquşmaları haqda məlumatlar mövcuddur. Bu dövrdə iqtisadi inkişafın aşağı səviyyədə olması, insanları təbiət qüvvələrindən asılı vəziyyətdə yaşamağa məcbur edirdi. təbiətin kortəbii qüvvələrindən çox asılı vəziyyətdə qoyurdu. Bu qüvvələr qarşısında insanların acizliyi və zəifliyi təbiətin xeyir və şər ruhları ilə dolu olması haqqında, onlarda fantastik təsəvvürlər doğururdu. Tövratın “Varlıq” bölməsində qədim yəhudilərin daşlara, ağaclara səcdə etməsi, aya sitayiş etməsi və ay şərəfinə dualar oxuması qeyd edilir. Tövrat animist təsəvvürlərin qədim yəhudilərdə mövcud olduğunu sübut edir: “*Bədənin ruhu qandadır*”; “*Qan- ruhdur; ətlə birlikdə ruhu yeməməlisən*” [2]. Müasir dövr yəhudiləri indi də, canlı varlığın qanında ruhun yaşamasına inanır və din onlara qanın xörək kimi yeyilməsini qadağan

edir; ətə gəlinə isə din onlara onu, duzladıqdan, yumaqla bütün qanı təmizləndikdən sonra yemələrinə icazə verir. Yəhudilərin özünəməxsus təqvimləri var. 1958-59-cu illər yəhudi təqvimində 5719-cu ilə təsadüf edirdi. Yəhudilər təqvim başlanğıcını “dünyanın yaranmasından”, daha dəqiq ifadə ilə desək, Adəm və Həvvanın yaranmasından hesablayırlar. Bu tarix, xristianların tarixi “Hz. İsanın təvəllüdündən”, müsəlmanların isə “Hz. Məhəmməd (s)-ın Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsindən” hesablaması kimidir. Yəhudilər ehsandan sonra dualar oxuyurlar. Onlar insan ruhunun və insan öldükəndən sonra bu ruhlara Peyğəmbər və övladlarının ruhları ilə üzləşəcəyinə inanırlar. Dindarlar hal-hazırda da öz ruhlara dua oxuyurlar. O dualardan bir parça:

“Bizim indi dua etdiyimiz və xatırladığımız, siz ey müqəddəs ruhlar, bizi yad etmənizi xahiş edirik”. Yəhudilər bir çox ərzaq tələbatlarının qadağan olunması qənaətindədirlər. Onlarda ərzaqlar köşer¹ və tref² olmaqla iki hissəyə bölünür. Məsələn, donuz əti haram (tref) hesab olunur. Qeyd edilməlidir ki, təkcə qədim yəhudilərdə deyil, assuriyalılarda, misirlilərdə və babillilərdə də donuz totemik heyvan hesab olunurdu. Yəhudi dinində donuz əti ilə yanaşı bəzi ərzaqların da yeyilməsini qadağan edən qaydalar, müasir dövrdə də qüvvədə qalmaqdadır. Bir çox dünya dinlərinə xas olan məşhur sünnət ayini qədim yəhudilərdə geniş yayılmışdır. Sünnət ayininin mahiyyəti ilə bağlı alimlər fərqli görüşlərə sahibdirlər. Belə ki, bir qism alimin fikrinə görə, bu ayin gəncin daha yaşlılar qrupuna keçməsi vaxtında onu sınamaq üsulu idi; digər bir qisim alimin fikrinə isə, sünnət ayini qədimdə insan qurban vermək ayininin qalığı idi. Sözügedən ayin yəhudilərdə hələ dəş alətlər istifadə edildiyi meydana gəlmişdir. Əhdi-ətiqdə nəql edildiyinə əsasən Yeşua peyğəmbərə (Yuşə ibn Nun) daş bıçaqlar hazırlamaq və “İsrail oğullarını” sünnət etmək tapşırılmışdır.

Yəhudilikdə monoteizmin meydana gəlməsi

Yəhudilik monoteist bir dindir. Köçəri yəhudilərin, təbiətdən asılılığını özündə əks etdirən qədim din, eramızdan əvvəl XIII əsrdə yəhudi qəbilələrinin Fələstini istila etmələri nəticəsində dəyişdi. Belə ki, onların köçəri həyatdan oturaq həyata keçmələri və bununla da kənd təsərrüfatını mühafizə edən Allahlara sitayiş etməni meydana gətirdi. Bu Allahlar çoxlu yerli vaallar (ağalar) idi və Tövratin dediyinə görə, “hər yaşıl ağacın altında” bu Allahlara səcdə olunurdu. Fələstində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim yəhudilərin dininə dair göz muncuğu, müqəddəs daşlar, ilahə heykəlcikləri və s. kimi maddi abidələr tapılmışdır. Əkinçiliyə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq, keçmişdə maldarların bayramı olan “*pasxa*”, əkinçilik bayramına çevrildi. Beləliklə də Allaha matsa³ qurban gətirilməyə başlandı. Quldarlıq dövləti yarandıqdan sonra qədim peyğəmbərlərdən bir hissəsi qəbilə hamilərinə, yəni yerli kiçik peyğəmbərlərə çevrilir, digərləri isə ümumdövlət peyğəmbərlər olurdular. Hz. Yeşua, İlyas, Yelisey (ərəb dilində Yəsə` və ivrit dilində Yəşə`) bəni İsrailin qədim peyğəmbərlərində olmuşlar. Qədim peyğəmbərlərdən olan Hz. İbrahim, İshaq, Yəqub Tövratda padşahlar kimi təsvir olunmuş və onların ayinləri günümüzdə qədər yəhudilikdə qalmaqdadır. Qədim yəhudi qəbilələrinin quldarlıq dövlətinə birləşməsi prosesində “Yəhuda” qəbiləsi irəli çıxır və bu qəbilənin Allahı olan Yəhova bütün Allahlar üzərində duran hökmdar hesab olunmağa başlayır. Yəhudilərin nəzərinə görə Yəhova bütün Allahlardan böyük və əzəmətlidir. Köçərilər yəhudilər Yəhovanı atəş şəklində təsəvvür edirdilər. Yəhvə “odlu atəş içərisində göyəm kolundan” zühur etdi. “Hər şeyi məhv edən atəşə bənzəyir” [2]. İlk öncə Yəhova yerli Allah sayılırdı. Yalnız tayfa cəmiyyətini sinfi cəmiyyət əvəz etdikdən və quldarlıq dövləti yarandıqdan sonra, Yəhova ümümxalq Allaha çevrildi.

İlk yəhudi padşahları olan, Talut (ivrit dilində Şaul) və Davud eramızdan əvvəl təqribən 1000-ci ildə yaşamışlar. Yəhudi dininə əsasən Allah yer üzünün əsl hökmdarıdır. Allah həm qəddar, həm də mərhəmətlidir. O, təbiətin bütün hadisələrinə nəzarət edir və təbiətin bir-birinə əks olan qüvvələrini birləşdirir. Dünyanı yaradan qüdrətli və güclü Allah “Yəhovanı”, Yerusəlim alimləri təbliğ edirdi. Üç əsr ərzində (e.ə. X-VII əsrlərdə) Yəhova ayinlərinin yəhudilər tərəfindən Yerusəlim məbədinə keçirilməsi toplanması və bununla əlaqədar olaraq yerli məbədlərin ləğv edilməsi uğrunda

¹. Halal.

². Haram.

³. Duzsuz buğda çörəyi.

kəskin mübarizələr getmişdir. Yalnız eramızdan əvvəl 621-ci ildə Yəhuda krallığının⁴ keçirdiyi dini islahatlar nəticəsində Yerusəlim məbədi Yəhova Allahının sitayiş mərkəzinə çevrildi. Ayinin mərkəzləşdirilməsi Yerusəlim alimlərinin qüvvətlənməsinə səbəb oldu, əhali üzərinə kahinlərin xeyrinə müxtəlif vergilər qoyuldu. Məbədin nəzdində qullar və çoxlu pul vəsaiti mövcud idi.

Peyğəmbərlər insanlar arasında Yəhovanın nüfuzunun möhkəmlənməsinə kömək edirdilər. Şamanlar kimi, peyğəmbərlər də insanları çağırmaq üçün qaval çalır və ruhlara dua etmək üçün özlərini vəcdə gətirir və belə halda müəyyən sözlər deyirdilər. Bu sözlər ilahi söz hesab olunurdu. Peyğəmbərlər daha çox insanları Messianın⁵ zübur edəcəyini gözləməyə dəvət edirdilər. Peyğəmbərlər yəhudi zəhmətkeşlərini ictimai ədalətsizliyə və istismara qarşı mübarizəyə çağırırdılar. Eramızdan əvvəl təqribən 935-ci ildə qədim yəhudi dövləti iki dövlətə: İsrail və İudeya dövlətlərinə parçalandı. Bunlardan birincisi eramızdan əvvəl 722-ci ildə Assuriya tərəfindən istila olundu, ikincisi isə eramızdan əvvəl 586-cı ildə Babilistanın hakimiyyəti altına düşdü. Yerusəlim əyanları və əhalisi əsir olaraq Babil torpaqlarına sürgün edildilər. Eramızdan əvvəl 538-ci ildə İran padşahı Kir⁶ Babilistanı işğal etdikdən sonra, əsirlikdə olan yəhudilərin bir hissəsinin Fələstinə qayıtmasına şərait yaratdı. Bütün bunların nəticəsində, yəhudi dini Assuriya, Babilistan və İran dinlərindən müəyyən mənada təsirləndi. Belə ki, yəhudilər öz Allahları olan (Yəhova, El-Elon, El-Şadday) Allahlarla birlikdə, digər xalqların Allahlarından olan Astarata, Marlox, Tammuza və s. kimi Allahlara da sitayiş etməyə başladılar. Bununla bərabər eramızdan əvvəl VIII-V əsrlərdə monoteizmi təbliğ edən Peyğəmbərlər ədəbiyyatı ortaya çıxdı. Bu zaman ən qədim miflər və əfsanələr monoteist dini nöqtəyi nəzərindən yenidən işlənməli və Əhti-ətiqə daxil olan yazılar ilk dəfə olaraq yenidən nəzərdən keçirilməli oldu. Yeganə, düzgün və nicatverici təlimlərin yəhudilərin əlində olmaları və onların hər şeyə nəzarəti öz əllərinə götürə bilmələri üçün, yəhudi ravvin və millətmişləri yeni fikirlərlə, Yəhovanın yəhudi xalqını seçmiş olduğu və öz sirlərini yalnız onlara açdığı fikirləri ilə çıxış etməyə başladılar. Ravvinlər də öz növbəsində Onlar isə bu təlimi qoruyub saxlamalı və dünyanın bütün xalqlarına çatdırmalı idi. çatdırmalıdır. Yəhova bu təlimi yəhudilərə əhd (xüsusi müqavilə) şəklində bəxş etmişdir və buna görə də, ravvinlərin dediyi kimi, bu təlim müqəddəsdir, Allah tərəfindən nazil edilmişdir.

Əhdi-ətiq və ya Tanax adlanan bu əhd nədən ibarətdir?

Əhdi-ətiq, Bibliyanın bir hissəsi, yəni Beş kitabı, Peyğəmbərləri və yazıları ehtiva edən hissəsidir ki, buna həm iudaistlər, həm də xristianlar iman edirlər. Əhdi-ətiqin bizə iki müxtəlif nəşri gəlib çatmışdır. Masoret redaktəsi adı ilə məşhur olan Tövratin qədim yəhudi nəşri Hz.Musanın bu beş kitabından ibarətdir:

1. Varlıq;
2. Çıxış;
3. Levit;⁷
4. Rəqəmlər;⁸
5. İkinci qanun.⁹

Peyğəmbərlərin kitabları isə bunlardır:

1. Yeşua peyğəmbərin (İsus Navinin) kitabı;
2. Sudeyin (hakimlərin) kitabı;
3. Samuel peyğəmbərin 1 və 2-ci kitabları;
4. Padşahların 1 və 2-ci kitabları;
5. İsaının (Yeşaya) nəbinin kitabı;
6. İyereminin (Yeremya) nəbinin kitabı;

⁴ Hz. Süleymanın vəfatından sonra olmuşdur.

⁵ İlahi xilaskar

⁶ Kuroş.

⁷ Levililər.

⁸ Saylar.

⁹ Qanunun təkrarı.

7. İyezekiilin (Hezegil) nəbinin kitabı;
və on iki “kiçik” peyğəmbərlərin kitabları.
Dini yazılar isə aşağıdakılardan ibarətdir:
Psalmlar (Məzahir- Zəbur);
Solomonun hekayətləri (Süleymanın məsəlləri);
İovun (Əyyubun) kitabı;
Nəğmələr nəğməsi və Süleymanın qəzəlləri (Mahnılar Mahnısı);
Ruf (Rutun kitabı);
İyeremiyanın hönkürtüləri (Mərsiyələr);
Yekkesiasın (Süleyman cəmiyyətinin-vaiz) kitabı;
Yesfirin (Esterin) kitabı;
Danilin (Danielin) kitabı;
Yezdranın (Üzeyirin) kitabı;
Neyeminin (Nehemyanın) kitabı;
Xronikalar (Salnamələr; 1-ci və 2-ci tarixi kitablar).
Septuaqintaya (Apoqriflər¹⁰ və ikinci dərəcəli yazılar),¹¹ görə Əhdi-ətiqin tərkibinə yuxarıda adları göstərilən kitablardan əlavə aşağıdakı kitablar da daxildir:
Tovit;
İudifin kitabları;
Solomonun möcüzələri;
Sirox oğlu İsusun möcüzələri;
Varuxun kitabı;
Yezdranın 2 və 3-cü kitabları və Makkayevin 3 kitabı.
Septuaqinatının Əhdi-ətiqi Masoret nəşrindən bəzi fəsillərinin və şerlərinin başqa cür yazılması, həmçinin kitabların adları ilə (Xronikalar kitabı Paralipomenom adlanır, Samuel və Padşahlar kitabı Səltənətlər kitabı adlanır) fərqlənir. Görünür ki, Masoret Əhdi-ətiqinin tərtibatçıları Septuaqinta üçün əsas götürülən orijinaldan fərqli olan başqa mətndən istifadə etmişlər. 1946-1956-cı illər ərzində ölü dəniz sahillərində İudəya səhrasının mağaralarında tapılmış Kumran əlyazmaları və ya ölü dəniz perqamentləri adlı sənədlər bir daha təsdiq edir ki, Əhdi-ətiqin mətnləri müxtəlif variantlarda olmuşdur.
Əhdi-ətiqin elmi tənqidi sübut etmişdir ki, onun tərtib olunmasının mürəkkəb və min ildən yuxarı tarixi vardır. Əhdi-ətiqin ən qədim hissəsi hesab edilən “Deboranın nəğməsi” eramızdan əvvəl II əsrə aiddir. Beş kitabın mətnini tədqiq etmək əsasında alimlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu, əsasən, müxtəlif şəxslər tərəfindən və müxtəlif vaxtlarda yazılmış dörd kitabdən ibarətdir; həm də bu, məxəzlərdən axıncısı, “kahinlər kodeksi” adlanan sonuncu kitab, eramızdan əvvəl 500-cü ilə yaxın vaxtda yazılmışdır. Babilistan, Assuriya və Finikaya şəhərlərinin xərabələrində aparılan qazıntılar nəticəsində çox qədim mətnlər ələ keçmişdir ki, bunlarda da dünyanın yaranması, dünyanın qərq olması, günahkarlar haqqında, Babil qülləsi haqqında miflər vardır və bunlar Bibliyada nəql olunan məlumatların eynidir. Bu miflər Bibliyadan çox-çox qədimdir və görünür, beş kitabın müəlliflərinin verdiyi məlumatların mənbəyi də elə bunlardır. Əhdi-ətiqdə qədim yəhudilərin dini və tarixi əsərləri, mifləri, dastanları, məsəlləri və nağılları toplanmışdır. Aydın ki, onlar tarixin keşməkeşli eniş və yoxuşunda təhrifdə yol vermişlər. Öz qanunlarını Allahın adı ilə müqəddəsləşdirməyə çalışan kahinlərin və quldarların mənafeyi Beş kitabda ifadə olunmuşdur:

¹⁰. Apocrypha

¹¹. Eramızdan əvvəl II əsrdə əhdi-ətiqin İskəndəriyyədə edilmiş tərcüməsidir.

“Əgər isəyirsən ki, qulun və kəninin olsun, özünə satın qul və kəni al... Onlar sizin mülkiyyətiniz ola bilər. Onları əmlak kimi irs olaraq öz oğullarınıza verə bilərsiniz; həmişəlik olaraq bu qullara sahib olun” [2].

Qədim bəni-israilin qanunvericiliyi Moiseyin simasında təcəssüm tapmışdır. Onların əqidəsinə görə bu qanunları Allah “Yahve” Sina dağında Moiseyə vermişdir. Əlbəttə burada əsas bir məsələyə toxunmaq zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Benedikt Spinoza (1632-1677) kimi bəzi filosof və alimlər elə hesab etmişlərki, Moisey və həmçinin onun kitabı heç bir vaxt olmamışdır. Moiseyin “Tərcümeyi-halı” müxtəlif qədim miflər və nağıllar əsasında formalaşdırılmışdır. Fironun Moiseyi öldürmək haqqında əmr verməsi, Moiseyin anasının öz uşağını zənbilə qoyaraq, Nil çayına atması və buradan Fironun qızı tərəfindən tapılması, Moiseyin uşaqlığı və s. haqqındakı hekayələr padşah Sarqon haqqındakı qədim Babil mifini xatırladır ki, bu mifdə də Sarqonun doğulması və möcüzəvi sürətdə xilas olması haqqında qeyd edilən hekayələr demək olar ki, Moisey haqqında qeyd edilən hekayələrlə eynidir. 1901-ci ildə Babilistan hökmdarı Xammurapinin (e.ə.1792- 1750- ci illər) qanunlar siyahısı tapılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində tapılan bu qanunların “Moisey qanunları”-dan da qədim olduğunu sübut yetirilmişdir. Sözügedən tapıntı “Moisey qanunları”-nın ən qədim qanunlar toplusu olmadığını sübut etməklə qalmamış, eyni zamanda “Moisey qanunları”-nın nəyin əsasında formalaşdığı müəyyən edilmişdir. Alimlər Xammurapi qanunları ilə “Moisey qanunlarını” müqayisə edərək, Bibliya qanunvericiliyinə Babilistan qanunlar məcəlləsinin təsir göstərmiş olduğunu qənaətinə gəlmişlər. Bundan əlavə Finikiyalıların qanunlarının araşdırılması nəticəsində müəyyən edildi ki, “Moisey qanunlarına” təkcə Xammurapi qanunlarından deyil, eyni zamanda Finikiyalıların qanunlarından da təsirlənmişdir. “Moisey qanunları”nda qeyd edilmiş “öldürmə”, “zina etmə”, “oğurluq etmə” nəsihətləri Babillilərin “başqasının qanını tökmə”, “başqasının arvadına yaxın düşmə”, “başqasının paltarını mənimsəmə” nəsihətlərinin təkrarıdır. “Moisey qanunvericiliyinin” təhlili göstərir ki, sözügedən qanunlar yalnız oturaq həyata və xüsusi mülkiyyətə, tarlalara və üzümlüklərə, qullara və pula sahib olmaq zəmini üzərində yarana bilərdi. Bibliyada bütünpərəstlik dövrünün əsərlərindən iqtibaslar olduğunu göstərən digər misal, Əhdi-ətiqə daxil olan kitablardan biri kimi hekayətlər kitabıdır. Əhdi-ətiqdə yer alan hekayələr kitabı Bibliyada adı çəkilən və e.ə. X əsrdə yaşadığı qeyd edilən Solomona¹² aid edilir. Həmçinin tədqiqatçılar Eramızdan əvvəl II minilliyə aid olan və Amenem-openin nəsihətnaməsi adlanan Qədim Misir abidəsi ilə yuxarıda qeyd edilən hekayətləri müqayisə etdikdə bu iki kitabın bəzi hissələrinin hərfən eyni olduğunu sübuta yetirmişdirlər. Ravvinlərin və ruhanilərin iddialarının əksinə olaraq, qeyd edilməlidir ki, yəhudi peyğəmbərlərinin və alimlərinin öz qövmlərini daim təkəllahlığa dəvət etmələrinə baxmayaraq, İudaizm dini tarixən heç də yarandığı gündən hazırkı dövrə kimi ardıcıl olaraq monoteist din olmamışdır.

Talmud

İudeya Babilistanın əsarətindən azad olduqdan sonra bir çox əsrlər boyu müxtəlif dövlətlərin hakimiyyəti altına düşmüşdülər. Eramızdan əvvəl IV əsrin axırlarında İudeya Makedoniyalı İskəndərin imperiyası tərkibinə daxil edildi. Bu imperiya dağılıqdan sonra, Fələstin, Ptolomeylərin¹³ əsarəti altında olan Misirlə, Selevkilərin¹⁴ əlində olan Suriya arasında mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Eramızdan əvvəl 198-ci ildə Selevkilər Fələstini ələ keçirdi. Az sonra Antiox IV Yepifan Yahve ayinini qadağan etdi və Yerusəlim məbədinə Olimpiyalı Zevsin heykəlini qoymaq əmrini verdi. Bu da, eramızdan əvvəl 167-ci ildə Makkavey qardaşlarının rəhbərliyi altında üsyan üçün bəhanə oldu. Üsyan 142-ci ildə İudeya dövlətinin bərpa olunması və Xasmoneylər¹⁵ baş kahinlərinin hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Buna baxmayaraq İudeya öz müstəqilliyini uzun müddətli qoruya bilmədi. Eramızdan əvvəl 63-cü ildə Roma sərkərdəsi Pompey Fələstini işğal edərək onu özündən asılı vəziyyətə saldı. Bunda bir müddət sonra miladi 69-cu ildə Yerusəlim yenidən mühasirəyə alındı. Yerusəlimi mühasirəyə alan Roma impe-

¹². Süleyman peyğəmbər.

¹³. Makedoniya sülaləsi.

¹⁴. Başqa bir Makedoniya sülaləsi.

¹⁵. Makkavey qardaşlarının əcdadının adıdır.

ratoru Titus bir il sonra Yerusəlimi işğal etdi. Şəhər demək olar ki, məhv edildi və Süleyman məbədi də yerlə yeksan edildi. Yəhudilərin hələ Babilistanda əsir olduğu vaxtlarda Fələstindən kənarda salınan yəhudi məskənləri Yerusəlim məbədinin dağılmasından sonra xeyli genişləndi. Bununla əlaqədar olaraq iudaizm dini və onun ayini Yerusəlim məbədi ilə yalnız simvolik şəkildə bağlı oldu. Bu dövrdən etibarən dindarlar Yerusəlim məbədinə ziyarət etməyərək, yerli sinaqoqlarda (məclislərdə) yığışdırdılar; Yerusəlim məbədinə qurban gətirmək əvəzinə isə sinaqoqlarda Yahveyə dua etməyə və Tövratdan parçalar oxumağa başladılar. Sinaqoqları kitabçılar idarə edirdi. Onlar Tövratdan parçalar oxuyub, bunları şərh edərkən, yalnız yazılı mənbələrdən istifadə etməklə kifayətlənməyərək, eyni zamanda şifahi rəvayətlər də söyləyirdilər.

Quldarlıq dövlətinin qanunlarını özündə əks etdirən Tövrat indi artıq yeni tarixi şəraitə, Fələstində xaricilərin ağılıq etdiyi və əhalisinin başqa yerlərə səpələndiyi bir şəraitə uyğun deyildi. Hələ eramızdan əvvəl yəhudilər arasında kitabçılar fəaliyyət göstərirdi. Onlar Tövratı şərh etməklə “qanunu hasarlamamağa”, yəni yəhudi kütlələrini yunan mədəniyyətinin təsirindən mümkün qədər uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Eramızdan əvvəl II əsrdə, yəni İudeya Makkayevlərin əlində olduğu vaxt, yunan mədəniyyətinə münasibət və yəhudilərin müstəsnalığı məsələsi ətrafında iki dini cərəyan: Sədukeylərlə Fəriseylər arasında kəskin mübahisə yarandı [5]. Aristokratik torpaq sahibkarlarından və kahinlərdən ibarət olan Sədukeylər Tövratda deyilənləri hərfən başa düşmək tərəfdarı idilər. Onlar İudaizm sahəsində hər hansı bir islahat keçirilməsinin qəti olaraq əleyhinə idilər [4]. Sənətkarlardan, alverçilərdən, ayin xadimlərinin aşağı təbəqələrindən ibarət olan Fəriseylər isə, əksinə, İudaizm dinini “təkmilləşdirməyə” çalışırdılar. Fərisey sözünün iki anlamı var: 1. Özünü ayrı tutmaq və ya saf və təmiz olmayan şəxs və ya əşyadan uzaqlaşmaqdır. 2. Açıqlamaq və ya təfsir etməkdir. Fəriseylər insan həyatını, hətta ən xırda məsələlərdə də məhdudlaşdıran olduqca çoxlu qalax (qanunlar) yaratdılar [4]. Onlar insanın taledən tamamilə asılı olması haqqında, Tanrının hikməti haqqında, ölümlərin dirilməsi, mələklər və ruhlər və s. haqqında təlimi təfəssilatı ilə işləyib hazırladılar və bu təlim İudaizmin çoxcildli məcəlləsinin əsasını təşkil etdi. Hazırda da dindar yəhudilər, Talmud adlanan həmin məcəlləni əsas götürürlər. Roma imperatoru Tit tərəfindən Yerusəlim məbədi dağılıdıqdan sonra, Fəriseylərin öz aralarında gedən mübarizə çox kəskin bir şəkil aldı. Bu zaman kahinlərin tamamilə iflasa uğraması iudaizmin sonunun çatacağını göstərirdi. Lakin Yerusəlim kahinləri, öz rəhbəri İohanan ben Zakkayın simasında xilaskarını tapmış oldu. Ravvin İohanan ben Zakkay Roma ilə sülh bağlamağın tərəfdarı olub, təcili təslim olmaq haqqında Fələstin əhalisi içərisində təbliğat aparırdı. O, Roma imperatoru ilə sövdələşərək Aralıq dənizi sahilində kiçik bir şəhər olan Yabnada ruhanilər (tayfalar) məktəbi təşkil olunmasına icazə aldı. Yabna ruhaniləri öz sələfləri kimi, Tövratı şərh etmək və yazmaqla məşğul olub çalışırdılar ki, dinin köməyi ilə insanları itaətə gətirsinlər və onları Roma istiləçilərinin tabeliyində saxlasınlar. Bibliya qanunlarının şifahi şərhini ilk dəfə eramızın 210-cu ilində İyequda qa-nasi tərəfindən “Mişna”¹⁶ adı altında toplanmış və redaktə edilmişdir. Mişna ortaya çıxdıqdan sonra, bunun özü də şərh edilməyə başlandı. Bu işlə Fələstində və Babilistanda xüsusi izahatçılar¹⁷ məşğul olurdu. Mişnanın izahı “Qemara” adlanır. III əsrdə İohanan bar Napax Fələstin Qemarasını redaktə edib, Mişna ilə birləşdirdi ki, bu da Yerusəlim Talmudu adlandırıldı. V əsrdə isə Rabin və Aşi Babil Qemarasını redaktə edib, Mişna ilə birləşdirdi və bu da Bavli Talmudu¹⁸ adlanır. Əhdi-ətiqdən ayələr mövzusunda yazılmış dini moizə kulliyatları da Midraş adı altında Talmud ədəbiyyatına daxildir. Ümumiyyətlə Yəhudilərə görə, Talmud, Tövrat qədər əhəmiyyətlidir. Onu ilham və vəhy məhsulu olduğunu qəbul edir və onu məqbul hesab etməyənləri həqiqi yəhudi hesab etmirlər [7]. Mişna, Qemara və Midraşlar dünya haqqında baxışları təbliğ edirlər. İnsanın yaradılması haqqında Talmudda olan hekayətlər insanların ən qədim və sadələvə təsəvvürlərini əks etdirir. Ravvin Natan soruşur: “Adəm necə yaranmışdır?” Buna belə cavab verilir: “birinci saatda torpaq yarandı, ikinci saatda Adəmin obrazı, üçüncüdə qolem (skelet) düzəldildi, dördüncüdə onun əzaları birləşdirildi, beşincidə onun deşikləri açıldı, altıncıda ona ruh verildi, yeddiinci o, ayaq üstə qalxdı, səkkizincidə Həvvə ona bəxş olundu, doqquzuncu-

¹⁶. Qanunun təkrarı.

¹⁷. Amorailər.

¹⁸. Babil Talmudu.

da onu cənnətə saldılar, onuncuda ona nəsihət verildi, on birincidə günah etdi, on ikincidə isə o, qovuldu və getdi” [6]. Talmud insanı “yerin tozu” hesab edərək, ona Tanrının qulu kimi baxır. Ravvin Elxanon deyirdi: “Yalnız o adam təlimin mənasını anlaya bilər ki, bu vaxta o, özünə bir heç nəzəri ilə baxsın” [2]. Talmudçular, insanın Allah qarşısında miskinliyini iddia edirlər. Sanqedrin əsərində belə sual qoyulur: “Axirət dünyasında kimin qisməti olmayacaqdır?” Buna cavab verilir: “O adamların ki, onlar ölülərin dirilməyəcəyini, Tövratin Allah tərəfindən göndərilməməsini söyləyirlər və epikürçular. Ravvin Aki-ba həmçinin əlavə edir ki, Tövratdan başqa xarici kitabları oxuyanlar da axirət dünyasında qisməti olmayan zümrəyə daxildilər. Aşağıdakıları da bu zümrəyə bunlara əlavə etmişlər: zülmü yıxanlar, əhd nişanəsini pozanlar, Tövrati ifşa edənlər”. Beləliklə talmudçular, əsarətə və zülmə qarşı mübarizələri hədələyir, sinfi bərabərsizliyin və ədalətsizliyin əsaslarını qoruyudular. İstismarçıların mənafeyinə uyğun olaraq, Talmud istismar olunanlara, bu dünyadakı ağır həyatları müqabilində o dünyada əbədi səadət və xoşbəxtlik vəd edirdi. Talmudçulardan soruşdular: “Axirət dünyasında yaşamağa kim layiqdir?” O cavab verdi: “Aciz, itaətkar adam gələndə də, gedəndə də başı aşağı olan, daim Tövratla məşğul olan adam” [2].

Talmudda etika

Bu dünyadakı həyatın fani olması ideyasını, bu həyatın insana yalnız özünü gələcək axirət dünyasında yaşamağa hazırlanması üçün verilməsi haqqında ideyanı müdafiə edir. Talmuda əsasən cəmiyyət ağalar və qullardan ibarət olmalıdır və ona görə bu təbəqələşmə müqəddəsdir. Qulların azad olunmasının qadağan edən Talmuddan bu bərdə belə deyilir: “qulu azad edən hər bir kəs qanunu pozur” [2]. Talmud sadə adamlara am-qaarlara (torpaq əhlinə), yəni kəndlilərə, sənətkarlara, muzdlu işləyənlərə nifrətlə yanaşmağı öyrədir. “Am-qaar mömin ola bilməz” [2]. Talmud həm də, padşah hakimiyyətinə itaətkarlığı təbliğ edir, istismarçıların ağılığına bəraət qazandırır, qadının kölə vəziyyətini qanuniləşdirir. İlahi qismət haqqında, zülmə zorakılıqla cavab verməmək haqqında, səbir haqqında, əzabdan şikayət etməmək haqqında, öz taleyindən razı qalmaq haqqında, təhqirə cavab verməmək və s. haqqında Talmudun təlimləri uzun əsrlər boyunca yəhudilərin özünü əzmək üçün istismarçıların əlində mənəvi bir silah olmuşdur. Yəhudiləri itaətkar qul olmağa çağıran dini etika, istismarçıya tərif oxuyur, guya Tanrının özü ona, başqa adamlar üzərində ağılıq etmək hüququ vermişdir. Talmudun əsas ideyası budur ki, yoxsulluq, əzablar, xəstəliklər və hər cür iztirablar insanların xeyirindədir. Talmudun tələbləri, zahirən, Tövratin bu və ya digər ayələrinə əsaslanır. Talmudçular bu ayələri şərh etmək üçün mürəkkəb və anlaşılmaz üsullar hazırlamışdılar. Onların boşboğazlığı və sxolastikası xalqı bir çox ağır qaydalarla məhdudlaşdırır və kütlələri itaətdə, tabeçilikdə saxlamaq məqsədi daşıyırdı. Əsrlər boyunca Talmud yoxsulları əzməkdə varlıqlara kömək edir, yəhudi xalq kütlələri içərisində cəhalət və nadanlıq yayırdı. Lakin didərgin düşmənlərinə və cismani cəzalara baxmayaraq, yəhudi xalqı içərisindən çıxan qabaqcıl adamlar, hətta orta əsrlərdə, din və kilsənin hökmranlıq etdiyi bir dövrdə də Talmuda qarşı çıxır, onun nəsihətlərini qəbul etmirdilər. Xalq isə ruhanilər tərəfindən müqəddəsləşdirilən ictimai zülm əleyhinə protest edərək, Talmudda olan müddəaları lağa qoyan lətifələr yaradırdı.

Ravvinizm və Hasidizm

Orta əsrlərdə yəhudilərə olunan zülmələr həddən artıq çoxalmışdır. Feodalizm dövründə iudaizm ehkamlarını sistemləşdirmək üçün bir sıra təşəbbüslər göstərilmişdir. XII əsrdə iudaizmin ən böyük nümayəndələrindən biri olan Maymonid¹⁹ iuda dini təliminin on üç ehkamını təsbit etdi: 1) Allah- dünyanın yaratıcısı və rəhbəridir. 2) Allah birdir. 3) Allah cismani deyil və dəyişməzdir. 4) Allah əbədidir. 5) Duanı Allaha oxumaq lazımdır. 6) Peyğəmbərlərin sözləri həqiqidir. 7) Musa Moisey-peyğəmbərlərin əcdadıdır, onun peyğəmbərliyi həqiqidir. 8) Tövrət Musa Moiseyə Sina dağında verilmişdir. 9) Tövrət dəyişməzdir. 10) Allah insanların bütün işlərindən və düşüncələrindən xəbərdardır. 11) Yaratıcı insanların əcrini verəcək. 12) Messiya zühur edəcək. 13) Yaratıcının iradəsi ilə ölümlər diriləcək [6]. Talmudizm Qərbi Avropada xüsusi bir inkişaf yolu keçirir. Burada iuda-

¹⁹. İbn Meymun (1135-1204)

ist icmaların başında ravvinlər durur. Ravvinlər ilk dəfə XI əsrdə İspaniyada icmaları idarə edən ruhani və hakimlər sifəti ilə meydana çıxmışdı. Sinaqoqlar öyrədirdilər ki, Ravvin sənə həтта desə ki, “sağ soldur, sol isə sağdır, sən yenə də ona inanmalısən”. Ravvinlər varlıların lehinə hökm verir, icma qanunlarına və ruhanilərə qarşı çıxanlara şiddətli divan tuturdular. Qiyamçılara dini lənət oxuyur və onları baykot edirdilər. Ravvinlər dindar yəhudiləri cəmiyyətdən təcrid edərək, onları nadanlıq və acizlikdə, itaət və tabelikdə saxlamağa çalışırdılar. Ravvinizmin əsas qaydaları ravvin Yosef Karo²⁰ tərəfindən tərtib olunmuş “Şulxan Arux”²¹ adlı dini kitabda verilmişdir. Orta əsr xarakterli, son dərəcə təcrid olunmuş, başqa dinlərə barışmazlıq ideyasını hər şeydən çox irəli sürən iudaizm, bu kitabda özünün ən dolğun ifadəsini tapmışdır. Yəhudilərin həyatı ağırlaşdıqca, onlar dinə daha çox meyl edirdilər. Orta əsrlərdə onların içərisində kabala²² adlı mistik təlim xüsusilə yayılmışdı. VII əsrin axırları və IV əsrin əvvəllərində naməlum müəllif tərəfindən yazılmış “Yaradılma kitabı” adlı bir əsər ortaya çıxır ki, burada da hərf və rəqəmlərin möcüzəvi əhəmiyyəti şərh olunur; XIII əsrdə, Tövrətə mistik surətdə izah edən “Nur” adlı bir kitab ortaya çıxır. Sözügedən bu kitabda “Nur”da mələklər, iblislər, cənnət və cəhənnəm, ruhların buraya köçməsi və s. mövzular ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur. Kabalistlər iddia edirdilər ki, müvafiq mələkənin adını bilməklə xəstələri sağaltmaq, yanğını söndürmək və s. məsələləri həll etmək mümkündür. Kabalistlər bəzən də insanların zəhnini mistika məşğul edirdilər. XVIII əsrin 30-cu illərində Volın və Podoliyada yəhudi kənd əhalisi arasında “xasidizm”²³ adlı dini hərəkat meydana gəldi. Hərəkatın başında, Beştin²⁴ ardıcılıları olan tsadiklər²⁵ dururdular. Bu hərəkat, dini və dünyəvi oliqarxiya əleyhinə, hüquqsuzluq, ağır dini qanunlar və ravvinlər tərəfindən qoyulmuş saysız- hesabsız işkəncəli qaydalar əleyhinə mübarizə aparan yəhudi xalq kütlələrinin zəifliyi şəraitində meydana gəlmişdi. Beştiançılığın əsasını mütləq Allah və Allahın daim həyata təsir göstərməsi prinsipi, yəni Allah xaricində və Allahsız heç bir şeyin mövcud olmaması təsəvvürü təşkil edirdi. Beştin fikrinə görə, bütün maddi aləm yalnız Allahın təzahür formalarından biridir. Bütün real varlıqlar ilahiyyatın şüalarıdır. Lakin bütün varlıqlar içərisində insan xüsusi bir yer tutur. Onun vəzifəsi Allaha ibadət etmək, ilahi sirləri dərk etmək, onunla birləşməyə çalışmaqdır. Beşt iddia edirdi ki, buna nail olmaq üçün Bibliya və ya Talmudu öyrənmək deyil, saf qəlbədən dua oxumaq, mömin həyat tərzini sürmək və əsas nəsihətləri yerinə yetirmək lazımdır. Beşt, ravvinlər tərəfindən dindar yəhudini dini qaydalar sırasında daxil edilmiş saysız-hesabsız, lüzumsuz ayinlərdən azad edir və fəqir adamlara ümid yeri qoyurdu ki, talmudist və ravvinizm sxolastikasının təfsilatını bilməsələr belə, bu şəxslər də Allaha xoşdurlar. Xasidizm, dində özlərinə bir təsəlli tapmağa çalışan xalq kütlələri üçün zərurət xarakteri daşıyırdı. Beşt və onun varisləri öz təlimlərində tsadikin “müqəddəs” olması, onun möcüzəvi bir qüvvəyə malik olması, bütün təbiətə öz istədiyi kimi təsir göstərə bilməsi kimi ideyaları təbliğ edirdilər. Beştin fikrincə, tsadik daim Allahla əlaqə saxlayır, o, “insanların alınına yazılanı” bilir, o, möcüzəvi qüvvəyə malikdir və gələcəyi görə bilir, buna görə də dindarlar ona pərəstiş etməlidirlər. Dindarlar bütün işlərində, çətinlik və problemlərində, məsləhət üçün tsadikə müraciət edirdilər, o isə öz pərəstişkarları üçün, muzdsuz heç bir iş görmürdü. Vaxt keçdikcə tam bir irsi tsadiklər sülaləsi meydana çıxmağa başladı. Onlar dindarları istismar etmək hesabına dəbdəbə içərisində yaşayırdılar. Ravvinlər kimi, tsadiklər də, xalq kütlələri içərisində ən kiçik bir bilik yayılmasının ən qəddar düşməni olub, Şulxan Aruxun qoyduğu qaydaların köməyi ilə dindarları öz torularında saxlayırdılar.

²⁰. “Yosef Karo” və ya “Yosef ben Efraim Karo” yəhudi hüququnun son böyük kodlaşmasının müəllifidir.

²¹. Çəkilməmiş süfrə.

²². Rəvayət edilən.

²³. Xasid- mömin sözüdür.

²⁴ Beşt İsrail (1700-1760- cı illər) - xasidizmin banisidir. Beşt- “baal- şem- tov”, yəni “rəhmlili möcüzəçi” sözlərinin qısaltılmış formasıdır.

²⁵. Müqəddəslər.

YEKUN NƏTİCƏ

Məqalədə daha çox deskriptiv metoddan istifadə olunmuşdur. Bu səbəbdən İudaizmin tarixi, inancları və təriqətləri müxtəsər şəkildə, mənbələrə əsaslanaraq verilmişdir. Yəhudilər müəyyən zaman kəsimində bir çox xarici qüvvələrin təcavüzlərinə məruz qalmış və dəfələrlə sürgünlərə göndərilmişlər. Bu sürgünlər dinin təməl daşlarını sarsıtmış olsa da, şəraitin tələbinə uyğun olaraq meydana gələn din xadimləri dini ayaqda saxlamağa müyəssər olmuşlar. Daha sonrakı dövrlərdə də, sözügedən din xadimləri yəhudilik dininin təbliğində cəmiyyət arasında mühüm mövqe tutmuşlar. Müəyyən zaman kəsimində mistisizmin üstün bir mərhələyə qalxmasında da məhz sözügedən din xadimlərinin böyük rolu olmuşdur. Zamanla din xadimləri tutduqları mövqelərdən istifadə edərək, bəzi dini hökmləri öz mənafeləri üçün istifadə etmişlər. Onların müqəddəs kitablara verdikləri şərhlər nəticəsində dindaxili çəkişmələr meydana gəlmişdir ki, bunun yekununda yeni yəhudi firqələri yaranmışdır. Bu firqələrin yaranması isə öz növbəsində inanc məsələlərinə də təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quran.
2. Tövrat.
3. Aydın, M. Dinlər Tarihine Giriş / M.Aydın. – Konya: Selcuk Universiteti Yayınları, – 2002.
4. Kutulay, Y. İslam ve Yahudi Mezhebləri / Y.Kutulay. – İstanbul: Anka yayınları, – 2001.
5. Mahmudi, S.Ə. Dinlərlə tanışlıq / S.Ə.Mahmudi. – Bakı: Şəhriyar nəşriyyatı, – 2006.
6. Malikov, A. Quality of Zionism`s formation // Andisheh-e-Taqrif Journal, – 2009. – p. 89-100.
7. Tümer, G. Dinlər Tarihi / G.Tümer, A.Küşük – Ankara: – 2002.

HISTORY, BELIEFS AND DENOMINATIONS OF JUDAISM

A.M. Malikov

As it is known, there are many religions existing in the world. In turn, all of them are subdivided into monotheistic and polytheistic ones. Despite the fact that historians of religion keep to the idea of evolution of human beliefs into monotheism, the religious scholars are inclined to believe that monotheism was formed with the advent of the first man the prophet Adam and only then polytheism arose.

However, we will not consider the issue of the emergence of religions in the article. We will definitely concern the history of Judaism, that is the first of three monotheistic religions. The basic issues of the foundations of belief, the holy books, the prophets, etc. are to be considered in present article. The aforementioned religion, having gone through the difficult path of historical stages since its inception up today, has deep ancient roots. Judaism has accumulated in itself both the previously existing polytheistic religions, and the monotheistic religions of Christianity and Islam that subsequently arose. According to researchers, the influence of all these religions is reflected in the holy books of Judaism. Being a national religion, Judaism has its own understanding of God and the foundations of belief. Considering himself to be the descendant of God, this people, in order to confirm its thoughts, refers to its sacred books while denoting them to be evidence. As well as in other monotheistic religions, the belief system of Judaism contains the concepts of Salvation, Doomsday, Messiah, Punishment and Reward.

Keywords: *Monotheistic religions, Judaism, Torah, Tanax, Sadducees, The Pharisees, Jerusalem, Yohanan ben Zakkai.*

ИСТОРИЯ, ВЕРОВАНИЯ И КОНФЕССИИ ИУДАИЗМА

А.М. Меликов

Как известно, в мире существует множество религий. В свою очередь, все эти религии подразделяются на монотеистические и политеистические. Несмотря на то, что историки религии выдвигают идею об эволюции человеческих верований в единобожие, религиозные ученые склонны считать, что единобожие сформировалось с появлением первого человека пророка Адама и только потом возникло многобожие.

Однако в статье мы будем рассматривать не вопросы возникновения религий, а историю Иудаизма, первой из трех монотеистических религий. В данном исследовании коснемся основных вопросов основ верования, священных книг, пророков и т.п. Вышеупомянутая религия, пройдя сложный путь исторических этапов с момента возникновения и до сегодняшнего дня, имеет очень древние корни. Иудаизм аккумулировал в себе как существующие ранее политеистические религии, так и возникшие впоследствии монотеистические религии Христианство и Ислам. По мнению исследователей, влияние всех этих религий нашло отражение в священных книгах Иудаизма. Иудаизм, будучи национальной религией, имеет собственное понимание Бога и основ верования. Считая себя потомками Бога, данный народ для подтверждения своих мыслей ссылается на свои священные книги, и указывает их в качестве доказательств. Как и в других монотеистических религиях, в системе верования Иудаизма присутствуют понятия спасения, судного дня, мессии, кары и вознаграждения.

Ключевые слова: *Монотеистические религии, Иудаизм, Тора, Танах, Саддукеи, Фарисеи, Иерусалим, Иоханан бен Заккай.*